

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Ю. А. Пінчук (Київ)

До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова

Розкрито зміст і показано значення наукової та громадської діяльності М. І. Костомарова, порушено питання про існування його історичної школи та вшанування пам'яті цього визначного вченого.

Наш славетний співвітчизник — Микола Іванович Костомаров (1817—1885) — найбільш відомий світові своїми історичними монографіями й дослідженнями. Водночас він — видатний фольклорист, етнограф, критик, публіцист, письменник, поет і, нарешті, громадський діяч, активний учасник українського визвольного руху, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Разом з Т. Г. Шевченком, П. О. Кулішем, іншими славними діячами українського Відродження М. І. Костомаров пробуджував національну самосвідомість народу, активізував громадську думку, торував шлях Україні у краще майбутнє. Його творчість привернула до себе увагу і була високо оцінена, зокрема, М. П. Драгомановим, І. Я. Франком, О. І. Герценом, М. Г. Чернишевським та ін.

Протест проти будь-якого гноблення й рабства та відстоювання прав українського народу були незмінними принципами Миколи Костомарова як вченого і громадського діяча. Завдяки винятковій обдарованості він умів оживляти сухий літопис, створювати цілісні історичні образи, захоплювати читачів жвавістю й простотою викладу і тим самим спонукав їх не тільки читати, а й вивчати рідну історію. Це його величезна заслуга. Майже всі, хто намагався збагнути значення творчості М. І. Костомарова, однастайні в тому, що він популяризував знання з вітчизняної історії так широко, як ніхто до нього.

Отже, зосередимо увагу на значенні історіографічної спадщини Костомарова в цілому. Насамперед відзначимо, що він започаткував, обґрунтував, розвинув і пропагував у своїх монографіях і дослідженнях думку про необхідність вивчення життя народних мас. Тут М. І. Костомаров виявився видатним новатором, зробивши величезний внесок в українську, російську, білоруську та польську історіографію.

М. І. Костомаров збагатив історію України численними фундаментальними творами, новими історико-філософськими ідеями та виданнями історичних пам'яток. Йому належить першість у висвітленні як деяких аспектів історичного процесу, так і цілих епох. Саме за це його понад усе шанували сучасники. Зокрема, «Газета А. Гатцука» у своїй редакційній статті писала: «Спасибі тобі, що перший своїми зрячими очима неохайно розібрав еси скрижалі і прочитав хартії історії рідного народу. Ти читав їх «од слова до слова, не минаючи ані тітли, ніже тії коми». І прочитавши, ти розказав нам еси в своїх віковичних творах «голосно та правдиво» про все, що діялось на нашій землі, «чия була правда, чия кривда і чий ми діти»¹.

¹ Похороны Н. И. Костомарова // Газета А. Гатцука.— 1885.— 20 апр.

В особі М. І. Костомарова щасливо поєднувалися властивості дослідника, який завжди черпав свій матеріал з першоджерел, і історика-художника, що мав талант яскравого відтворювача минулого. Майже немає такого періоду історії України середніх та наступних віків, дослідникам якого не доводилося б користуватися його творами, рахуватися з його зауваженнями. В цілому ряді монографій і досліджень він дав «випукле, картинне і водночас наукове відтворення життя південноросійського народу в особі його видатних діячів»². Заслужують на увагу думки найавторитетніших науковців стосовно того, що без «великого труда Костомарова не були б нині можливі досліди новітньої історії України»³. За їхніми переконаннями, ідеї, проголошені М. І. Костомаровим, «...ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчості як історика, і в багатьох точках зістаються непережитими й тепер. Один з безпосередніх причасників кирило-мефодіївських ідей — сеї кульмінаційної точки української національної самосвідомості — він тільки почасти встиг зреалізувати їх в своїй історичній творчості і далеко більше заповів поколінням своїх наступників»⁴. Не раз монографії і дослідження цього ученого, навіть через багато років по його смерті, «в офіціальних історичних колах здавалися чимсь новим, нечувано еретичним»⁵. Видатні вчені визначали місце М. І. Костомарова як першого історика-федераліста серед «класиків нашої історичної літератури»⁶.

У судженнях М. І. Костомарова знаходимо чимало прогресивного з огляду саме на сьогодення: знання — запорука кращого майбутнього і всілякого прогресу, якому насильство в якій би то не було формі є лише перепорою. «Завдання — викорінювати в народі щоб то не було — завжди хибне. Творіть, а не руйнуйте, старе розпадеться й перетвориться в попіл, розвіється за вітром саме собою. Інакше, — де викоренення, там — насильство, і часто доводиться, — вважав він, — шкочувати про зруйноване»⁷. Відмітною рисою цього видатного історика була надзвичайна чутливість до найцікавіших, найжиттєвіших питань. Оpubліковані за його найактивнішої участі «Акты Южной и Западной России», інші численні джерела являють собою значний корпус цінних матеріалів. Без них було б неможливе як згодом, так і нині жодне дослідження з вітчизняної історії середньовіччя.

М. І. Костомаров — творець оригінальної художньої спадщини. До того ж, він відомий як неабиякий полеміст, виняткового обдарування професор. Наукова і літературна творчість, викладацька діяльність М. І. Костомарова були від початку до кінця громадянською акцією. Недарма царський уряд після перших же виступів ученого на університетській кафедрі закрив йому дорогу до неї.

Велику роль відіграв М. І. Костомаров і як один з ідеологів національно-визвольного руху, що яскраво виявилось вже в створенні Кирило-Мефодіївського братства і написанні «Книги буття українського народу» та інших документів цієї таємної політичної організації. Є думки, що саме М. І. Костомаров вперше висловив ідею незалежного слов'янства, яку поклато в основу своєї діяльності Кирило-Мефодіївське братство. Східні слов'яни, і насамперед українці, зобов'язані йому самоусвідомленням своєї етнічності. В «Книзі» з надзвичайною силою

² Багалей Д. И. Костомаровские дни в гор. Воронеж (27—29-го марта 1911 года). — Харьков, 1911. — С. 10.

³ Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова // Записки наук. т-ва ім. Шевченка. — 1918. — Т. 126—127. — С. 128.

⁴ Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вісник. — 1910. — Т. 50. — С. 225.

⁵ Там же.

⁶ Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов. — М.; Л., 1933. — Вып. 1. — С. 121.

⁷ Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа. — 1861. — № 8. — С. 8.

й прозорливістю обгрунтовано необхідність знищення автократизму і класового ладу, відродження суспільного життя на засадах свободи, самостійності та встановлення республіканського правління у все-слов'янській федерації.

Федералізм в умовах самодержавства, безперечно, був революційною ідеєю суспільно-політичної думки. Отже, не дивно, що принципи демократичного федералізму посідають центральне місце в історіографічній спадщині М. І. Костомарова. Вони протистояли офіційним схемам російської історії. Його життєвий і творчий шлях можна в загальних рисах охарактеризувати так: від історії до політики і через неї — знову до історії. Найбільшими завоюваннями на цьому шляху були постановка і обгрунтування ідеї самобутності українського народу та його історії. У листі до О. І. Герцена, надрукованому в журналі «Колокол» (1860, № 61), М. І. Костомаров писав: «В майбутньому слов'янському союзі, у нього ж віруємо і на нього ж сподіваємося, наша Південна Русь має скласти окреме, громадянське ціле на всьому просторі, де народ розмовляє південноруською мовою, із збереженням єдності, заснованої не на згубній, мертвої централізації, а на ясному розумінні рівноправності і своїх власних вигод»⁸.

До, а надто після ув'язнення і заслання М. І. Костомаров проводив роботу агітатора й пропагандиста, як влучно зауважив М. С. Грушевський, «головно під плащем історика-артиста»⁹. Він звертався більше до емоцій, ніж інтелекту своїх слухачів і читачів. Показовою щодо цього є його романтична драма «Кремуцій Корд», написана під враженням допитів у справі Кирило-Мефодіївського братства. Дія твору відбувається в стародавньому Римі. Кремуцій Корд — римський історик, який став жертвою імператора Тіверія. В особі останнього М. І. Костомаров зобразив сучасного йому деспота, душителя свободи царя Миколу I, а в особі його жертви — самого себе, в чому, власне, і полягає своєрідна алегорія — перенесення дії твору у віддалену епоху. Чесний історик протистоїть всемогутньому тиранові, гине у в'язниці, але не зрікається правди й вірності батьківщині: «Бідна моя батьківщино! Що б не сталося зі мною, — ніяке горе, ніяка мука не зможе подолати того жалю, який терзає мені серце, коли я думаю про твоє приниження»¹⁰. Один з персонажів цієї драми римська громадянка Аврелія відгукнулася на смерть історика такими словами (з підтекстом): «Пам'ять Кремуція Корда прикраситься нев'янучими квітами страждання за істину, а добре слово, вимовлене про нього нишком чесними громадянами, цінніше за всі узливання!»¹¹.

Навіть біографія М. І. Костомарова має велике повчальне значення. Його боротьба з усілякими перешкодами в роботі, його дивовижна енергія за найнесприятливіших умов, його стійкість у завершенні своїх намірів майже на смертному одрі, одним словом, вся його бездоганно-чесна діяльність може послужити «великим взірцем для всіх працівників як на науковій ниві діяльності, так і в інших сферах»¹². Водночас слід мати на увазі, що М. І. Костомаров був насамперед учасником ідейної, а не практичної боротьби.

Ніяка література про Костомарова не зможе створити точного уявлення про його творчість. Треба читати в оригіналі твори самого Миколи Івановича, тим більше, що такі можливості є: останнім часом

⁸ Письмо Н. И. Костомарова к издателю «Колокола» с предисловием М. Драгоманова. — Женева, 1885. — С. 12.

⁹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна. — 1925. — № 3. — С. 19.

¹⁰ Костомаров Н. Кремуций Корд // Твори в двох томах. — К., 1990. — Т. 1. — С. 329.

¹¹ Там же.

¹² Семевский В. И. Николай Иванович Костомаров, 1817—1885 // Русская старина. — 1886. — Т. 49. — С. 212.

вийшов двотомник його літературних праць, а також ряд історичних монографій та досліджень. Адже ті, хто писав про М. І. Костомарова, вважали його: селянським, дворянським, дворянсько-буржуазним, буржуазним, ліберально-буржуазним, буржуазно-націоналістичним, революційно-демократичним, народовольським істориком; демократом, соціалістом і навіть комуністом; панславістом, українофілом, федералістом, істориком народного життя, народного духу, істориком-народником, істориком-народолюбцем, істориком-правдолюбцем; істориком-романтиком, істориком-ліриком, істориком-художником, істориком-белетристом, істориком-артистом і, нарешті, істориком слабким як діалектик, філософ та соціолог і, навпаки, — сильним істориком-аналітиком.

На жаль, в умовах гласності й доступності джерел не спромігся повністю позбавитися багаторазово повторених у різних працях застарілих уявлень і оцінок творчості М. І. Костомарова навіть такий історик, як В. Л. Янін. У передмові до праці М. І. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (М., 1990) він твердить, що її автор сформувався як учений під впливом традицій українського поміщицько-буржуазного націоналізму, що його генеральна концепція не має нічого спільного зі справжнім історичним процесом. В. Л. Янін, крім іншого, обґрунтовує свої слова тим, що в останні роки виявилось «існування найдавнішого новгородсько-псковського діалекту, який у XI—XII ст. відрізнявся від південноруського не менш як двома десятками істотних ознак, але багатьма елементами подібний до мов балтійських слов'ян (передмова, с. 10). Але ж Костомаров ніколи й не заперечував такої відмінності між діалектами. Більше того, відомо, що він одним з перших порушив питання про історичне значення прибалтійських слов'ян. В. Л. Янін робить також закид, що Микола Костомаров підтримував «розхоже уявлення про демократизм новгородського суспільства, перетворене в кредо Радищевим, декабристами і Герценом». При цьому В. Л. Янін стверджує, що «знамените новгородське віче» було органом «вужькостановим» (передмова, с. 8). Однак академік Д. С. Лихачов у нещодавно надрукованій праці «Русская культура в современном мире» підкреслив, що тільки Петро І, «проводячи свої реформи, поклав край старим російським нарадам широкого складу й представницьким зібранням «всіх людей» («Новый мир». — 1991. — № 1. — С. 4).

Отже, М. І. Костомаров мав і має не тільки прихильників, а й противників. Оцінюючи його наукові заслуги, одні визнають за ним визначну роль у вітчизняній історіографії як творця і новатора, інші, навпаки, зводять до мінімуму його значення в історичній науці. Взагалі ж усіх дослідників творчості М. І. Костомарова можна розподілити на дві полярні частини: одна — схиляється до того, що його творчість звернута в минуле, друга — в майбутнє. Водночас не можна замовчувати й того, що ні при житті, ні по смерті не було по-справжньому оцінено заслуги М. І. Костомарова в історіографії, хоча окремі міркування щодо цього й з'являлися. Зокрема, відомий дослідник О. М. Пипін зазначав, що ми маємо перед собою «письменника іншої школи, ніж було коло Погодіна і Устрялова, чи, пізніше, коло Соловйова»¹³. Він вважав М. І. Костомарова першокласним ученим і оригінальним представником історіографії, ученим, котрий ніколи не звертався до тем опрацьованих, брав матеріал для своїх творів тільки з першоджерел. Особливо це стосується історії України, яка до М. І. Костомарова була майже зовсім не розроблена і перебувала, за висловом В. Б. Антоновича, «в хаотичному стані»¹⁴. Цікаво, що сам М. І. Костомаров,

¹³ Пыпин А. Н. И. Костомаров, 1817—1885 // Вестник Европы. — 1885. — № 5. — С. 416.

¹⁴ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина. — 1885. — № 5. — С. 30.

оцінюючи свою роль у науці, писав, що він «заstrугував лише цеглини для майбутньої історії Південної Росії»¹⁵.

У зв'язку з тим, що деякі дослідники вважають М. І. Костомарова виключно істориком-художником, твори якого начебто не мають наукового значення, становлять певний інтерес його особисті погляди з цього питання. Він, зокрема, писав, що «якщо коли-небудь з'явиться в науці російської історії історик-художник, то не раніше, ніж тоді, коли поважні *рутинери* своїми виданнями й дослідженнями підготують йому можливість проявити свій талант і свої сили. Досі ще гори пам'ятників минулого життя лежать поховані в архівах і бібліотеках недосліджені, непояснені: — далеко нам до мистецтва!»¹⁶. Гадаємо, найближчими до істини були ті вчені, котрі визнавали, що «наука народознавства, яка народжується, згадає Костомарова: його слава ще попереду»¹⁷. Що ж робило цього діяча, до речі, з досить поширеною репутацією дивака, кумиром суспільства протягом 1840—1880 рр. у Росії? Що горнуло до нього молодь, яка вважала його своїм улюбленцем, незважаючи на миттєві непорозуміння і навіть деякі кардинальні розходження, до самої його смерті? Чим він завоював репутацію найпопулярнішого історика? На нашу думку, це пояснюється його стійкою ненавистю до самодержавства і бюрократизму, котрому він протиставляв вільну громадську самодіяльність; до аристократії й соціальних привілеїв, яким протиставлялася демократична і соціальна рівноправність; до централізму і державного насильства, котрому протиставлявся федералізм. До того ж, треба зважити й на ставлення до вченого безпосередніх спостережників творчої лабораторії М. І. Костомарова. Вони свідчать, що його ніколи не полишало шире прагнення до неупередженого, об'єктивного викладу історії. Він зображував історичних осіб й описував події такими, якими вони справді йому уявлялися в той чи інший момент, на підставі тих чи інших даних, не керуючись ніколи сторонніми міркуваннями. Історичні пам'ятки не були для нього мертвим матеріалом, що підтверджував ті чи інші наукові факти й гіпотези. Вони «безпосередньо впливали на його уявлення, викликали перед ним живі картини і образи минулого»¹⁸.

Після монографій «Богдан Хмельницький», «Бунт Стеньки Разина», «Начало Руси» та інших наступні твори М. І. Костомарова, в яких оспівувалася боротьба удільно-вічового начала проти єдинодержавності, сприймалися як такі, що служили завданням революційно-демократичної агітації. Провідна ідея наукової і громадської діяльності М. І. Костомарова, котру можна подати формулою «з народом проти держави», зробила його ідеологом революційного народництва. Щоправда, він не завжди був послідовним, а з кінця 70-х років навіть хотів, як відомо, примирити український культурно-освітній, а отже, й національно-визвольний рух з урядом. Що тут можна сказати? Лише приєднатися до думки академіка М. С. Грушевського, який вважав, що нам, мінаючи ці слабкі сторони, належить пам'ятати і шукати в Костомарові те, що становило справжній зміст його життя і діяльності, що ставить його у ряд безпосередніх творців революції української і російської. «Його проповідь ненависті до царизму і старої російської державності, — писав, зокрема, Михайло Сергійович, — до поневолення народу, як маси, і народностей, як націй, — торувала дорогу революції, і в довершенім розвалі старої феодальної, централізованої самодержавної Росії, безсумнівно, знайшли вирази його ідеали істо-

¹⁵ Там же. — С. 31.

¹⁶ Костомаров Н. Ответ на статью Всеволода Крестовского: «Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского» // Основа. — 1861. — № 8. — С. 8.

¹⁷ Вашкевич Г. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Киевская старина. — 1895. — № 4. — С. 59.

¹⁸ Воспоминания Н. А. Белозерской: Николай Иванович Костомаров в 1857—1875 гг. // Русская старина. — 1886. — № 6. — С. 633.

рика і громадянина. Завданням нездійсненим зістається друга половина його програми — організація широкої слов'янської федерації, такої, як він собі її уявляв»¹⁹.

Отже, виходячи із сучасних принципів історіографії, головною метою досліджень про Миколу Івановича Костомарова мусить бути не творення легенди, не поява якоїсь ікони, а правильне історичне розуміння живої, реальної людини, що віддзеркалювала в собі епоху і впливала на її розвиток. Ми ставимо не іконостас, писав М. С. Грушевський, а галерею типових представників нашого громадського руху, «в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності»²⁰. М. І. Костомаров прожив життя, наповнене активною творчістю й безперервною ідеологічною боротьбою. Він прагнув ввести правду в усі свої твори, котрі писав не на солодкоголосий придворний кшталт, не на догоду чомусь чи комусь (нерідко навіть на шкоду собі), а задля істини в науці. Недарма ще за життя М. І. Костомарова про нього писали, що він був з тих, які можуть сказати про себе, що їх знає «вся читаюча Росія», а, головне, що їх однаково поважають і цінують люди всіх «партій» і всіх «напрямів»²¹.

І тому сумно, що досі немає усталеної наукової оцінки його творчої спадщини, навіть гідної цієї особи біографії. Як 100 років тому, так і сьогодні, для цієї визначної постаті не знайшлося відповідного, заслуженого нею місця в нашій історіографії, більше того — в історії нашої культури. Через те, мабуть, ще й досі ім'я М. І. Костомарова належним чином не представлене ні в експозиціях музеїв, ні в назвах майданів, вулиць, наукових установ або навчальних закладів, ні в іменних преміях і стипендіях, не кажучи вже про перевидання повного зібрання його творів.

16 травня 1992 року виповнюється 175 літ від дня народження Миколи Костомарова. Хочеться сподіватися, що в суверенній Україні черговий ювілей цієї видатної особистості буде, нарешті, відзначений належним чином. Водночас в умовах розбудови незалежної Української держави необхідно по-новому прочитати й оцінити творчу спадщину та діяльність М. І. Костомарова.

Автор не вдавався тут до докладного наукового аналізу й характеристики історичних монографій та досліджень М. І. Костомарова. Цього неможливо зробити в одній статті, оскільки тільки їхній перелік перевищив би її обсяг. Проте не можна не підкреслити того, що вони мали не лише величезне пізнавальне, а й виховне, громадянське значення. Те ж саме слід сказати і про діяльність М. І. Костомарова, пов'язану з Кирило-Мефодіївським братством. Вже перші праці вченого, особливо магістерська дисертація «Про причини й характер унії в Західній Росії» (1842 р.), засвідчують, і на це свого часу звернув увагу академік М. С. Грушевський, що з-поза історії воєн і попечительських заходів влади «починає виступати в його очах все виразніше сіра народна маса, об'єкт адміністративних попечень, видвижений народниками на перший план, як носитель дійсної правди народного життя, властитель безцінних скарбів народної творчості»²².

З появою М. І. Костомарова в українській історіографії на наукову арену виступало покоління, виховане на нових ідеях «народності», що стали провідними в усьому духовному житті суспільства і дали новий зміст, нову мету і нове розуміння всьому українству. Ось як (можна сказати, еретично для епохи минулого століття) оцінював М. І. Кос-

¹⁹ Грушевський М. Костомаров і новітня Україна // Україна.— 1925.— № 3.— С. 20.

²⁰ Там же.

²¹ Наши знакомые: Фельетонный словарь современников Вл. Михневича.— СПб., 1884.— С. 111.

²² Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров // Літ.-наук. вісник.— 1910.— Т. 50.— С. 216.

томаров унію, тобто об'єднання у XVI ст. православної і католицької церков під зверхністю римського папи: «Разюча і очевидна важливість існування унії для історії нашої вітчизни починається не тоді, коли вона виникла під честолюбними задумами єпископів, але з того часу, коли стала політичним завданням, коли в таборах козацьких предводителів вирішено було відторгнути Західну Русь від Польщі, а в московському кабінеті — поєднати її з Московією»²³. Таким чином, період запровадження релігійної унії становить інтерес для нього насамперед в аспекті формування переконань народу, коли вона «зовсім зробилася вже народним завданням, схвилювала всю країну, стала центром усіх ідей, які рухали не тільки Малоросію і Литву, а й всю слов'янську Північ»²⁴.

З роками, коли історіографія поповнилася новими дослідженнями з історії унії, М. І. Костомаров неодноразово в автобіографічних і полемічних працях вказував на певну недосконалість своєї магістерської дисертації. Взагалі з цим можна погодитися, якщо взяти за мірило її фактографічний аспект. Стосовно ж філософського аспекту, то його з ряду причин, у тому числі й з огляду на цензурні обставини, Костомаров майже не торкався, так само як і переважна більшість дослідників його творчості. Тим часом саме історико-філософський зміст становить найбільшу цінність цієї наукової розвідки і, на нашу думку, залишився неперевершеним у пізніших часах. Насамперед ідеться про безкомпромісне проголошення в ній української національної ідеї, що мало унікальне значення не тільки для становлення М. І. Костомарова як історика України, а й для розвитку української історіографії взагалі. Недаремно М. С. Грушевський назвав цю дисертацію «історично-політичним памфлетом, сильно закрашеним публіцистикою»²⁵. Характеризуючи її, він, зокрема, відзначив: «Книжечка давала не зовсім те, що обіцявав заголовок «О причинах и характере унии в Западной России». Автор мало займається «Західною Росією» в цілому, а голов-но тільки Україною, і дає сумарний погляд на її історію. Цілком природно в тодішніх обставинах, що в центрі сеї історії стала боротьба за віру. Але се характеристично — боротьба «народня». Не єрархічні відносини, не школа, не полемічна література, а боротьба мас»²⁶.

Небагато знайдеться праць, в котрих би так лаконічно й глибоко були охарактеризовані класи-стани українського суспільства, в тому числі й козацтво, а також особливості визвольного руху в Україні, діяння мас та історичних осіб, зокрема Б. Хмельницького, і, нарешті, — історичне значення унії. На думку М. І. Костомарова, гасло віри підвело українців і замість свободи вони одержали в середині XVII ст. нову московську неволю. Українці не того шукали в Москві, що їх там спіткало, — це він визнає. Але, як вважав М. С. Грушевський, доводить (гадаємо, змушений був доводити, хоча й не врятував цим дисертацію від «із'яття» і знищення), що це, власне, був той найліпший кінець, який тільки міг бути: проти волі України та її суспільних верств обидві Русі об'єдналися в одній Росії. А це, відзначається в дисертації М. І. Костомарова, суперечило честолюбним задумам гетьмана. І сам народ український, хоч і пам'ятав колишню єдність, але не міг з'єднатися з «московитянами» щиро, по-братськи. Звичай, мова, поняття — все змінилося впродовж віків. Беручи стільки століть участь у безперервних битвах поляків з «московитянами», українці звикли вважати останніх народом неприязним. «Правління московське, упорядковане, самодержавне, було, — роз'яснює М. І. Костомаров, — дуже

²³ Костомаров Николай. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — К., 1928. — С. 1.

²⁴ Там же. — С. 21.

²⁵ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. — С. 9.

²⁶ Там же. — С. 7.

незгідне з вільними ідеями українців, що звикли і в Польщі, і в своїй Гетьманщині вбачати анархію. Всі тремтіли за свої права: козаки знали розум і замилювання до порядку московського государя, були впевнені, що цар не буде з ними сваритися й миритися, як польські королі, не даватиме їм десятків приємних привілеїв і конституцій, з яких жодна не поправить їхнього становища. Духовенство боялося за свою незалежність, страхалося піддання під московського патріарха; одним словом, все відштовхувало тодішніх малоросіян від московського престолу. Але зате була ідея, що надихала всю масу народу, ідея, котра могла відігнати всякі побоювання, — віра. Православ'ю загрожувала біда, а православ'я було для українців дорожче понад усе; всі бачили, що тільки одне об'єднання з Московщиною могло захистити його. Ця ідея переборола будь-яку упередженість, будь-яке народне честолюбство. Українці присягли цареві, але присягли йому тільки тому, що він і народ його сповідали святу східну віру».

«...Однак історик, — як зазначає М. І. Костомаров, — даремно шукатиме тієї поетичної сторони, що повинна була б відобразити це братерське об'єднання двох гілок одного народу. Найгостріші вияви народної недовірливості, вимушена присяга, потайна ворожнеча, надія на обман — характеризують цю епоху. Хмельницький не думав щиро піддаватися цареві: він хотів цим підданством лише налякати Польщу, заплутати Росію, а потім скористатися обставинами для своїх честолюбних планів. Народ присяг лише тому, що Білоцерківська угода могла приборкати його віру, і лише після запевнень з боку московського уряду, що права його будуть збережені вічно. Таким чином, унія, зрушивши народ і викликавши в нього страх за віру, призвела до того, чого прагнули царі від Івана III і чого б вони не досягли без неї»²⁷.

М. І. Костомаров був творцем оригінальної науково-літературної спадщини. Якраз такою працею є його наукова монографія, присвячена висвітленню життєвого шляху й державної діяльності гетьмана Лівобережної України Івана Мазепи. Ця тема, починаючи з часів Петра I, була майже забороненою, що й позначилося на стриманому ставленні до неї кількох поколінь істориків. Доречно зауважити, що після М. І. Костомарова не сталося кардинальних зрушень у науковому висвітленні особи І. Мазепи саме як людини та історичного діяча. Крім того, в написаній на унікальних архівних джерелах і опублікованій у 1882 р. монографії М. І. Костомарова «Мазепа» відтворюється ціла епоха, викладаються її головні події і явища, подаються документально аргументовані життєписи діячів. І ставитися до неї треба як до історично достовірної і науково об'єктивної праці, хоча й створена вона вченим в яскравій художній літературній формі. Проблема взаємозв'язку історичної особи та народу-творця історії, тобто І. Мазепи й широких мас населення України, вирішується в ній у лаконічній і винятково точній формулі: народ за Мазепою не пішов.

Щодо концепції самого Костомарова, то вона складна й глибока, побудована на принципі: з народом проти держави. Крім того, потрібно враховувати не тільки те, що писав М. І. Костомаров, а й зміст процитованих ним документів, тобто спробувати прочитати цей, як і інші його твори, між рядками. Адже ж час, у який вона створювалася, м'яко кажучи, не сприяв свободі творчості. Гадаємо, що М. І. Костомаров пожертвував оцінкою І. Мазепи (як політичного авантюриста) до певної міри заради торжества ідеї українізації (так само, як і деякими визначеннями щодо С. Разіна). Адже на друкування його книг потрібен був дозвіл цензури, більше того, іноді — самого імператора, котрий, як відомо, особисто читав «Бунт Стеньки Разіна». Нарешті,

²⁷ Костомаров Николай. О причинах и характере унии в Западной России // Научно-публицистичні і полемичні писання Костомарова. — С. 34—35.

є підстави вважати, що деякі опоненти лишили поза увагою вислів М. І. Костомарова про те, що на дні душі у кожного мислячого українця «...спить Виговський, Дорошенко, Мазепа — і пробудиться, коли настане нагода»²⁸.

З винятковою енергією і незвичайною мужністю працював М. І. Костомаров до самої смерті, створивши величезну кількість різноманітних праць, з яких надруковано близько 320. Він мав намір ще багато чого зробити в галузі історії, літератури тощо. Свідченням цього, зокрема, є зібрані ним матеріали про М. В. Ломоносова. На превеликий жаль, ця праця не була ним створена, як залишився незакінченим останній твір про фельдмаршала Мініха. 7 (19) квітня 1885 р. М. І. Костомаров помер у своїй петербурзькій квартирі, яка довгий час була місцем зустрічей багатьох наших великих співвітчизників. Похований він 11 (23) квітня на Волковському кладовищі.

Визначний український учений В. Б. Антонович у зв'язку зі смертю М. Костомарова у доповіді, виголошеній 14 квітня 1885 р. на засіданні товариства Нестора-літописця в Києві, відзначив: «Під свіжим враженням завданої втрати побажаємо, щоб і згодом на полі руської історії було побільше діячів, які б відзначалися таким працелюбством, знаннями, ерудицією і особливо художністю, які ми бачимо в творіннях покійного, і приносили б стільки плодів цій науці, скільки приніс їй покійний Микола Іванович»²⁹. Можна навести безліч подібних висловлювань. Так, оцінюючи історичні твори М. І. Костомарова, газета «Восточное обозрение» писала: «Все цілісне, повне, гармонійне й зрозуміле в цій історії. Ми чуємо в цій історії і шум народних хвиль, бачимо окремі течії, ...бачимо ідею, бачимо самий дух народний, що затаївся й тихо віє на нас. Чи можна після цього сказати, що ця особа, яка творила народну історію з її народоправством, земствами, історик, який настільки близько відчував народно-обласне життя, історик нового, невідомого напрямку, не мав школи?»³⁰. Відповідаємо, звичайно, неможливо, хоча здебільшого саме так твердилося досі.

Виходячи з реалій сьогодення і набутих у процесі наукового пошуку знань, слід вважати М. І. Костомарова демократом, істориком-федералістом, а засновану ним школу — українсько-народницькою. Інакше, як же тоді пояснити наявність в історичній літературі таких, наприклад, визначень, що «М. І. Костомаров є не лише Нестором національної історіографії, не лише талановитим зображувачем минулої долі українського народу, а й видатним культурно-громадським діячем, одним з творців і ідеологів національного українського відродження»³¹.

Одержано 09.12.91.

Раскрыто содержание и показано значение научной и общественной деятельности Н. И. Костомарова, затронут вопрос о существовании его исторической школы и о существовании этого выдающегося ученого.

²⁸ Ответ Костомарова (И. С. Аксакову) // Киевская старина.— 1897.— № 11.— С. 53.

²⁹ Антонович В. Б. Н. И. Костомаров как историк // Киевская старина.— 1885.— № 5.— С. 34.

³⁰ Областная история и областной историк // Восточное обозрение.— 1885.— № 16.— С. 3.

³¹ Жученко М. Н. И. Костомаров и его историко-литературная деятельность // Укр. жизнь.— 1915.— № 5—6.— С. 5.